

ORCHIDEEËN IN NOORD-NEDERLAND

Eeuwe Dijk

Bij het horen van de kreet orchidee denken de meeste mensen direkt aan bruidsboeketten en bloemenwinkels; een enkele dromer ziet misschien nevelige en zeer warme regenwouden voor zich met de meest fantastische bloemen willekeurig in de bomen gedrapeerd. Op zich is daar niets op tegen — op deze plaatsen zijn ze inderdaad te vinden —, maar slechts weinigen realiseren zich dat vertegenwoordigers van deze immense plantenfamilie over vrijwel de hele aardbol voorkomen. Zo zijn er voor Europa en onmiddellijke omgeving ongeveer 200 soorten beschreven, waarvan er momenteel zo'n 35 ook in Nederland voorkomen. Aangezien vrij veel soorten binnen Nederland zijn beperkt tot de kalk van Zuid-Limburg, is het aantal soorten voor Noord-Nederland belangrijk lager: met inbegrip van de waddeneilanden kunnen in het Noorden zo'n 15 soorten worden geteld.

Eén van de ondersoorten van de gevlekte orchis

De Nederlandse soorten zijn over het algemeen aanmerkelijk minder spektakulair dan hun bekende tropische verwanten: het zijn alle vrij lage kruiden die overwinteren met óf een knol óf een wortelstok. Voor wat betreft de eerste: de hele orchideënfamilie is genoemd naar het geslacht *Orchis* (met bv. als vertegenwoordiger *Orchis Morio*, de harlekijn), en het woord orchis betekent ook in het modern Grieks nog altijd zoiets als "testikel". Deze vergelijking wordt duidelijk als men zich realiseert dat er bij de knoldragende soorten altijd twee stuks naast elkaar aanwezig zijn: één met de bloeias van het huidige seizoen, terwijl de knol voor het volgende jaar er meteen naast ligt.

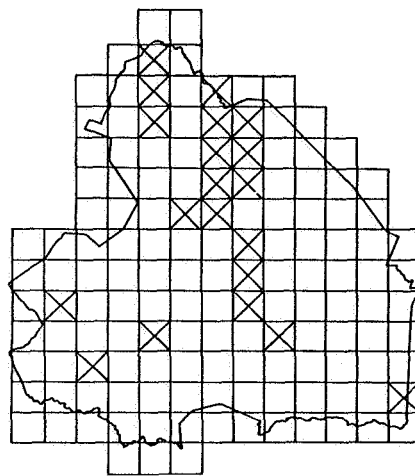
Alle soorten zijn meerderjarig, de meeste dragen in de lente en in de zomer bladen, die samen met de bloeias in de herfst afvallen, waarna de winterrust. Enkele — waaronder de harlekijn — maken al in de herfst een nieuwe bladrozet, blijven 's winters groen en bloeien vroeg in het voorjaar.

Algemene eigenschappen

Alle soorten orchideeën hebben een merkwaardig feit met elkaar gemeen: ze zijn voor de kieming van het zaad, dat ontzettend klein en licht is en nauwelijks reservestoffen bevat, afhankelijk van de samenwerking met bepaalde bodemschimmels. Zonder die schimmels kan de jonge plant de lange periode van kieming tot het eerste groene blad niet overbruggen. En die periode kan lang duren: voor de zgn. handekenskruiden (*Dactylorhiza*'s) duurt het minimaal 2 à 3 jaar en voor de — in ons land uitgestorven — aangebrande orchis worden zelfs periodes van 7 à 10 jaar gemeld.

Hoewel die samenwerking met bodemschimmels op zich niet uniek is — vrij veel planten worden bij opname van voedingszouten geholpen door deze mycorrhizaschimmels, zoals ze worden genoemd — is de inrichting van die samenwerking wel uniek: in feite parasiteert de jonge, nog bladgroenloze plant op deze schimmels, er zijn nog geen aanwijzingen dat de schimmel er ook iets voor terugkrijgt.

Het evenwicht is er precies tussen de twee

Verspreiding van de breedbladige orchis in Drenthe

partijen: de schimmel wordt door de plant o.a. door remstoffen in de hand gehouden, maar als de schimmel iets te agressief is, infekteert hij de hele plant, waarna die sterft. Een te sterke anti-reactie van de plant zorgt ervoor dat de schimmel uit de wortel verdwijnt, waarna de voedingsstroom voor de plant droogvalt, met hetzelfde resultaat. Aangezien milieuomstandigheden invloed hebben op zowel de agressiviteit van de schimmel als op de defensie van de hogere plant, zou een kleine verandering daarin de balans flink kunnen verstoren. Wellicht mede door deze kwestie zijn de meeste soorten erg kieskeurig waar het hun groeiplaats aangaat. De meeste soorten groeien alleen in specifieke milieus. Geringe veranderingen daarin kunnen funest zijn voor orchideeën, waarbij je staat te kijken van het tempo waarin ze verdwijnen: een hele populatie kan in luttele jaren vrijwel weg zijn.

In de twintiger jaren schijnt — alweer — de harlekijn een vrij algemene plant te zijn geweest. Vooral de laatste decennia is deze soort ontstellend hard achteruitgegaan en is nu bepaald zeldzaam te noemen. De grootste kans om deze vroege bloeier nog tegen te komen heeft men tegenwoordig nog op de waddeneilanden, hoewel hij op Schiermonnikoog al niet meer voorkomt. Ook in Drenthe is de soort verdwenen. Helaas staat dit voorbeeld niet op zich, de meeste soorten komen nog maar in een klein deel van

Vleeskleurige orchis

hun vroegere verspreidingsgebied voor. Bij wijze van spreken is de geur van kunstmest al genoeg om alle orchideeën geruisloos te laten verdwijnen. Tevens hebben de meeste soorten een voorkeur voor erg natte terreinen, waar 's winters het water boven, en 's zomers onder het maaiveld staat. Grondwaterstandsvaling en bemesting zijn dan ook als hoofdoorzaken van de achteruitgang aan te merken, gekombineerd met biotoopverlies door bv. recreatie en stedelijke uitbreiding.

Hoewel dus geen enkele orchideesoort echt algemeen te noemen is, zijn er enkele soorten waarvan het beeld wat minder treurig is. Landelijk gezien zijn de breedbladige wespensorchis en de grote keverorchis niet echt zeldzaam op de hogere zandgronden. Dennenorchis en kleine keverorchis hebben zich in Nederland kunnen vestigen door menselijke ingrijpen van de laatste tijd. Deze wapenfeiten kunnen de verliezen echter maar zeer gedeeltelijk compenseren.

De minst zeldzame soorten

Wie het komend seizoen iets wil zien van de soorten die Noord-Nederland nog rijk is, kan het beste in de lente of vroege zomer er op uitgaan naar bv. het stroomdal van de Drentse A en het Drents Plateau (inkl. de Friese zandgronden), of naar de waddeneilanden.

Een van de vroegstbloeiende soorten die nog in redelijk aantal voorkomt is de breedbladige orchis. Deze soort bloeit meestal in mei met dichtbezette bloeiairen met vrij donkerpaarse bloemen. De bladen zijn bezet met donkere vlekjes. Ze is te vinden in flink natte hooilanden, die dus niet worden beweïd of bemest. In het stroomdal van de

Drentse A zijn er, direkt grenzend aan een beek of een waterloopje, meerdere veldjes te vinden die in mei paars zien van de breedbladige orchis. In het stroomdal staat de soort er vrij goed voor door het beheer dat door Staatsbosbeheer wordt toegepast op verworven terreinen. Op het kaartje tekent het stroomdal zich dan ook duidelijk af. Opvallende begeleiders in dit soort hooilandjes zijn oa. de dotterbloem en 's zomers de koekeksbloem. Buiten het stroomdal staat de soort er veel slechter voor.

Voor de andere handekenskruiden — een lastig te onderscheiden groep bestaand uit vleeskleurige-, gevlekte-, breedbladige- en rietorchis — moet men wat later in het seizoen rondkijken. De gevlekte orchis bloeit in juli met lichtroze kaarsjes met meestal fraai getekende bloemen. Ze komt in een drietal vormen voor, maar de meeste zijn te vinden op natte heiden met oa. dophei, maar komt ook voor op schrale graslanden op veenondergrond. Met veel geluk kan men op dit soort terreinen nog de welriekende nachtorchis tegenkomen, een soort met een ijle tros met hoofdzakelijk witte bloemen. Deze soort staat er slecht voor en verdwijnt steeds meer in Noord-Nederland.

Voor de vleeskleurige orchis moet men in begin juli naar de waddeneilanden. Ze is daar plaatselijk algemeen in natte duinvalleien. Merkwaardig genoeg is het ook een kensoort van de veel zuurdere blauwgraslanden op het vasteland. Blauwgraslanden zijn onbemeste en licht zure hooilanden, met een karakteristieke soortensamenstelling, die de vegetatie een blauwgrijze tint meegeven. Dit relict uit een vroegere tijd met veel minder intensief landgebruik is vrijwel uit Nederland verdwenen, maar hier en daar zijn nog resten te vinden. Er zijn meer soorten orchideeën met zo'n "tweetoppige verspreiding": ook moeraswespenorchis en muggenorchis komen zowel in duinvalleien als op blauwgraslanden voor. *Sturmia* groeit zowel in kalkrijke duinvalleien als op trilveentjes (veel zuurder!). De vleeskleurige orchis: deze bloeit met een dichte aar, met bloemen die in kleur variëren van wittig via roze tot donkerpaars.

De rietorchis komt oa. op drasse, wat oudere hooilandjes voor, met oa. veldrus, maar er zijn ook vindplaatsen bekend op heel andere terreintypen. Deze soort bloeit in juli, met of lichtroze bloemen, of donkerder met een zwaardere tekening. Deze laat-

ste vorm heeft ook ringvormig gevlekte bladeren.

Ook de moeraswespenorchis is plaatselijk algemeen in de natte duinvalleien van de waddeneilanden. Ze komt daar soms in aantal voor. Deze soort — met een wortelstok — bloeit in augustus met wat moeilijker te beschrijven bloemen. De hoofddruk is wittig, maar er zijn veel bijtinten van bruin, groen en roodachtig. Buiten de eilanden is de soort aanmerkelijk zeldzamer, vooral in het noorden.

Breedbladige wespensorchis en grote keverorchis zijn landelijk gezien wat algemener. Beiden groeien vaak licht beschaduwde en bloeien met een losse tros groenachtige bloemen. Hoewel ze vrij hoog kunnen worden, zijn ze vrij onopvallend. De eerste staat vaak op wat drogere zandgronden in bermen ed. en bloeit in augustus; de tweede staat vaak wat vochtiger maar op wisselende lokaties.

Het is aardig om ook de wat zeldzamere soorten kleine keverorchis en dennenorchis te noemen. De eerste, een echte kriel ter grootte van een kiemplant van een boom, bloeit in juni met piepkleine, groenige bloempjes. De tweede bloeit in juli met een ijle tros witte bloemetjes, en heeft door de nervatuur vaak een netvormige tekening op het blad. Beide soorten zijn neofyten, recent inheems geworden planten die zich hebben kunnen vestigen door de dennenaanplant door de mens. Beiden komen zeldzaam voor in naaldbossen op de waddeneilanden, maar ook in Drente zijn enkele vindplaatsen bekend. De dennenorchis komt ook in ZO-Friesland voor. De meestal door natuurbeschermers niet met gejuich begroete dennenbossen blijken dus toch nog hun positieve kanten te hebben.

Wie inderdaad van plan is om op zoek te gaan naar deze interessante planten, moet twee dingen niet vergeten. Ten eerste: wees voorzichtig met de planten zelf en de omliggende vegetaties, want de soorten zijn erg kwetsbaar. Alle soorten zijn krachtens de nieuwe EG-richtlijnen streng beschermd, en niet zonder reden.

Ten tweede: vergeet niet verder te kijken dan naar de orchideeën alleen. Het is juist de samenhang tussen de planten, de omliggende vegetatie, de bodem, het grondwater etc. die het "soortenjagen" net dat kurieuze beetje "extra" meegeven.